

Віктор Даниленко

Міжнародна громадянська і проблема єврейської автономії в Радянському Криму

Народився 1949 р. в с. Карапишах Миронівського району Київської області. Закінчив історичний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. З 1974 р. працює в Інституті історії України НАН України. Нині завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, лауреат премії ім. М. Грушевського НАН України. Автор 25 монографій, підручників, навчальних посібників, понад 200 наукових праць.

Після поразки визвольних змагань 1917 — 1920 рр. на долю України випало ще одне тяжке випробування — масовий голод (1921 — 1923). Поряд з Поволжям і Доном, Кримом і Кубанню п'ять степових губерній України (Запорізька, Катеринославська, Одеська, Миколаївська і Донецька) зазнали цього страшного лиха. Хоча Україна перебувала в дуже тяжкому стані, радянська влада направляла кошти, здобуті від реалізації церковних цінностей, конфіскованих в республіці, на ліквідацію голоду в Поволжі. Одночасно збройні загони червоноармійців насильно забирали в українських селян абсолютно все зерно і фураж, широко застосовуючи при цьому такі репресивні заходи, як публічні розстріли, взяття заручників, «кругові поруки» та ін. Тільки влітку 1922 р. Україну було визнано зоною бідування і дозволено допомогу міжнародних організацій. Захід пі-

шов на це — і з гуманістичних міркувань, і з побоювання, що в радянській Росії цілком можливий голодний бунт, який викине за її межі мільйони голодних людей і рознесе по світу епідемії тифу, туберкульозу та ін.

На допомогу тим, хто голодував у Росії і Україні, прийшли Американська Адміністрація Допомоги (АРА), католицька церква, місія Нансена, очолювана відомим полярним дослідником, та інші організації. Не стояла осторонь цієї справи і єврейська громадськість. Допомогати голодуючим євреям Росії активно взялася єврейська неурядова благодійна організація — Американський єврейський розподільчий комітет «Джойнт». Вона виділяла, зокрема, значні кошти на їх земельне облаштування.

Велика сума була обіцяна Росії «Джойнтом» у 1922 р. По стало питання про розробку під можливі гроші відповідного проекту. Тоді й виникла ідея виділення під єврейську колонізацію малонаселених територій на півдні України і в Північному Криму. Авторство цієї ідеї приписують директору російського відділу «Джойнту» відомому агроному і громадському діячу, уродженцю Москви Жозефу Розену. Згідно із зібраними ним даними до революції євреї володіли тут 1 млн 200 тис. гектарів землі, в т. ч. 208 тисячами в Криму¹.

Офіційно ініціювали розгляд цього проекту «у верхах» журналіст А. Брагін і заступник наркома у справах національностей Г. Бройдо, які звернулися з відповідним поданням до політбюро ЦК РКП(б). У грудні 1923 р. рішенням політбюро ЦК РКП(б) була утворена спеціальна комісія під керівництвом заступника голови Раднаркому СРСР А. Цюрупи. Ідею єврейського переселення в Крим підтримали єврейські секції, вбачаючи в цьому шлях до відродження національного життя в рамках попередньої межі осідлості. Одночасно Центральне бюро євсекцій виступило проти вже тоді обговорюваних проектів про створення автономного єврейського поселення в одному з віддалених регіонів азійської Росії, зокрема і на Далекому Сході.

Планова аграризація безробітних євреїв, а таких налічувалося в Україні і Білорусії за деякими даними близько 60 тис., розпочалася лише після утворення в 1924 р. Комітету із земельного облаштування трудящих євреїв (КомЗЕТ) при президії Ради національностей ЦВК СРСР і організації в 1925 р. добровільного Всесоюзного товариства із земельного облаштування трудящих євреїв в СРСР (Озет). Важливу роль у земельному

облаштуванні євреїв зіграв заснований тоді «Агро-Джойнт» — дочірня організація Американського єврейського розподільчого комітету. Ці організації взяли на себе основні обов'язки зі сприяння земельному облаштуванню євреїв у Криму, де відповідні земельні фонди були передані американському товариству для самостійного використання і заселення.

Позитивно оцінили кримський проект Л. Троцький, Л. Каменєв і М. Бухарін. Підтримали його нарком іноземних справ Г. Чичерін, голова ЦВК СРСР М. Калінін, голова ВУЦВК Г. Петровський. Найбільш гарячим прихильником проекту був Ю. Ларін. Виходець із інтелігентної єврейської родини, уродженець Криму, він був одним з організаторів соціал-демократичного руху на півострові. Людина авантюрна, емоційно неврівноважена, Ю. Ларін, вочевидь, захопився проектом.

Були в ідеї єврейської Кримської автономії і противники. Серед них нарком землеробства Російської Федерації А. Смірнов, нарком юстиції України М. Скрипник, а також секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг. Виступаючи на VIII Всеукраїнській партійній конференції у травні 1924 р., Е. Квірінг заявив: «Ми не суперечим проти утворення тої чи іншої республіки національної меншости, проте, політичне питання єврейської республіки, спеціально зібрать євреїв в одне місце, не витримує ніякісенької критики. Це тхне сіоніським душком»².

Однак Ю. Ларін і його прихильники діяли рішуче і оперативно. 2 червня 1924 р., фактично за два місяці до офіційного утворення КомЗЕТу, вони провели засідання цього органу і постановили: «В якості районів поселення єврейських трудящих намітити в першу чергу вільні площі, які знаходяться в районі існуючих єврейських колоній на півдні України, а також Північний Крим».

Одночасно ВУЦВК прийняв рішення відновити переміщення на схід СРСР незадіяних трудових ресурсів, в тому числі і безробітного єврейського населення. Однак апологетам кримського проекту таке рішення ВУЦВК було не до вподоби. С. Любарський, керівник планової комісії українського наркомзему і представник «Агро-Джойнту» в Україні, з цього приводу заявив: «Схід нас невлаштовує, він вимагає енергії українця-піонера, а євреям потрібні уже обжиті райони — Україна, Крим, і добре було б... Крим приєднати до України, так як з українським урядом легше практично вести справу».

Починаючи з 1924 року агентство «Джойнту» з переселення, сільськогосподарська корпорація «Джойнт» («Агро-Джойнт») уклали з Кремлем ряд контрактів, які узаконювали колонізацію і розширювали її масштаб. Радянське керівництво мало забезпечити вільну землю, звільнення від податків, транспортування, паливо. «Агро-Джойнт» створив у Радянському Союзі інфраструктуру, в якій на час її найвищої активності працювало 300 службовців у відділеннях, розташованих у південній Україні і Криму. Вона керувала побудовою і заселенням приблизно двохсот нових поселень, надавала матеріальну допомогу тридцяти поселенням, заснованим раніше на півдні України, управляла кількома тракторними бригадами, які обслуговували колонії³.

З переселенням євреїв на південь України та Крим було чимало проблем. Ситуація складалася таким чином, що корінним землеробам-переселенцям кредитів не давали, а євреї їх мали. Це викликало нерозуміння серед місцевого населення. Негативне ставлення до єврейського переселення висловлювали і кримсько-татарські провідники. Між керівництвом КомЗЕТу і ОЗЕТу, відповідно в особі П. Смідовича і Ю. Ларіна, з одного боку, і головою ЦВК Кримської АРСР Велі Ібрагімова — з іншого, розгорнулась тиха кабінетна війна, яка переходила час від часу в гучні скандали, що потім обговорювалися на сторінках газет і з трибун різних громадських форумів. В. Ібрагімов наполягав на пріоритеті репатріації в Крим сотень тисяч татар, які виїхали в Туреччину та інші країни в XIX — на початку XX ст.

18 січня 1926 р. члени КомЗЕТу звернулися в політбюро ЦК ВКП(б) з проханням «розв'язати принципово надання достатньо суцільної території для заселення євреями з передбаченням можливості її перетворення в подальшому в автономну область». Політбюро знову створило комісію вже на чолі з М. Калініним і за її поданням 18 березня прийняло постанову: «1) Тримати курс на можливість організації автономної єврейської одиниці при сприятливих результатах переселення».

Далі у постанові йшлося про передачу євреям для сільськогосподарського використання вільних земель у Джанкойському і Євпаторійському повітах Криму і в Приазов'ї.

15 червня 1926 р. президія ЦВК СРСР прийняла постанову, якою схвалювався явно нереальний і пропагандистський за

характером план КомЗЕТу про землеоблаштування протягом десяти років 100 тис. єврейських сімей. 30 липня був прийнятий закон, яким переводилися північнокримські земельні угіддя у фонд Всесоюзного комітету з переселення. Проти такого рішення різко виступило кримськотатарське керівництво. У вересні 1926 р. В. Ібрагімов закликав татар явочним порядком розселятися на пустуючих землях півострова. У відповідь Ю. Ларін звинуватив КримЦВК у захисті куркульських інтересів. На Всесоюзному з'їзді ОЗЕТу 16 листопада 1926 р. він прямо закликав «шляхом організації масових єврейських поселень... створити в кінцевому підсумку у Північному Криму національну єврейську республіку». Його підтримав присутній на з'їзді М. Калінін⁴.

Партійні заходи давали певні позитивні зрушення в єврейському землевпорядкуванні. На кінець 1925 р. сільським господарством в СРСР займалось понад 100 тис. євреїв. У 1925/27 роках для 14 170 єврейських сімей було виділено 325 133 га вільних земель.

Кримський проект мав і міжнародний аспект. Його підтримував і пропагував нарком іноземних справ Г. Чичерін, вбачаючи в цьому велику можливість протистояти Англії, позбавити її престижу єдиної захисниці і покровительки євреїв. Єврейська колонізація Палестини в цей час за своїми темпами в чотири рази відставала від єврейського облаштування в Росії. Більше того, розпочалася еміграція євреїв з Палестини. В 1928 р. звідти в Крим переселились 100 євреїв, які організували там кому-ну «Воля нова»⁵. І це при тому, що Рада праці й оборони СРСР визнала недоцільним сприяти переселенню євреїв з Палестини в Крим.

В другій половині 1920-х років «Джойнт» вирішив зробити ставку на Росію. 31 грудня 1927 р. «Агро-Джойнт» підписав з радянським урядом новий трирічний договір, який згодом був продовжений до 1953 р. «Агро-Джойнт» зобов'язався надати уряду СРСР позику в 9 млн доларів під 5% річних і з 17-річним терміном погашення. Ще більша сума виділялась радянській стороні у вигляді безоплатної фінансової допомоги. Угода була підтримана президентом США Г. Гувером, банкіром Дж. Рокфеллером.

Сталін був задоволений міжнародними фінансовими ін'єкціями, а ще більше — своєю роллю у загостренні суперечностей між провідними імперіалістичними країнами.

Однак кримський проект більш залежав від внутрішньої політичної й економічної ситуації в країні. Він був похований в умовах згортання непу і утвердження тоталітарної системи. Та й національна структура населення Криму не сприяла його реалізації. Після стількох зусиль і 30-мільйонних фінансових впливань на 1927 р. євреї на півострові становили всього 1% населення. А з сільськогосподарським виробництвом були пов'язані лише 3 тис. євреїв.

В кінці 20-х років у зв'язку з депресією, яка вразила світову економіку, були значно скорочені обсяги фінансування проекту з боку «Агро-Джойнту». Діяльність «Джойнту» в Росії була згорнута у 1931 р. За час його роботи в СРСР в колонізацію євреїв півдня України і Криму було вкладено 16 млн доларів (що нині складало б приблизно 200 млн доларів), які вдалось зібрати в єврейських общинах США і шляхом прямого звернення до заможних людей. «Агро-Джойнт» швидко побудував близько 90 механізованих напівкооперативних селянських господарств. Загалом до 1937 року він влаштував на новому місці або допоміг двомстам тисячам єврейських селян⁶. Однак на цей час ідея єврейського Криму для багатьох втратила сенс.

Внутрішні і зовнішні чинники спричинили тиху смерть кримського проекту фактично вже наприкінці 20-х років. 28 березня 1928 р. постановою ЦВК СРСР для заселення трудящими-євреями було відведено район Біробіджану на Далекому Сході Російської Федерації. Хоча мрія про єврейський Крим залишалася жити в середовищі єврейських провідників.

Його ідея була реанімована в період Другої світової війни вже фактично на її завершальному етапі. Від фашизму страждало багато народів і держав світу. Зазнав величезних страждань і горя, втрат і єврейський народ. В роки Другої світової війни загинуло більше половини євреїв, які проживали в СРСР⁷. Співчуючи єврейському народові, світове співтовариство шукало шляхи і можливості, як би компенсувати хоча б якоюсь мірою його втрати. Через цю обставину в практичну площину було поставлено питання про утворення єврейської держави. Проблемою залишалась територія, на якій могла бути реалізована ця ідея. Пропонувалися різні варіанти. Передусім

йшлося про Палестину. Однак були й інші пропозиції. Міністр колоній Англії лорд Мойн ще в 1941 р. заявляв, що Палестина не розв'яже проблеми єврейського народу і що альтернативою йому після розгрому нацистів повинна стати Європа. «Ми виже-немо німців із Східної Пруссії, — заявив він, — поселимо там євреїв і створимо єврейську державу»⁸.

Зріс інтерес єврейської громадськості, передусім радянської, і до Криму. Це пояснювалося двома причинами. Перше. Період війни характеризувався зростанням національної самосвідомості єврейського народу, як і українського, російського та інших народів. Єврейська громадськість СРСР і світу надала значну фінансову допомогу у боротьбі з нацизмом, багато зробила для розгрому його сил. Відповідно розраховуючи на підтримку її державотворчих потуг. До того ж з визволенням України до неї стали повертатися багато євреїв, яким пощастило евакуюватися у 1941 р. до східних регіонів СРСР.

Друге. В роки війни навколо Криму знову закипіли націоналістичні пристрасті. На нараді у Гітлера 16 липня 1941 р. було заявлено, що «Крим повинен бути очищений від усіх чужинців і заселений німцями». В липні 1942 р. гауляйтер Таврії Г. Фрауенфельд запропонував Гітлеру переселити на кримські землі південних тирольців⁹. Туреччина також була не проти заволодіти Кримом або хоча б відірвати його від СРСР.

Наприкінці війни в Північній Осетії велися розмови про «переселення осетин» у Крим нібито тому, що осетинський народ добре проявив себе у Вітчизняній війні.

У 1943 р., коли стало ясно, що відбувся перелом у ході Другої світової війни, у наближеної до радянського керівництва впливової московської єврейської еліти з'явилася ідея відродження кримського проекту 1920-х років. Провідники СРСР офіційно не підтримували, але й не заперечували проти подібних прагнень. Розрахунок був простий і прагматичний: ілюзія єврейського Криму давала конкретні долари американських євреїв, які йшли на потреби Червоної армії.

Кримський проект знову був підтриманий «Джойнтом», який взявся частково фінансувати новий план переселення євреїв до Криму. У зв'язку з тим, що в цей час досить туманним було майбутнє Палестини, керівництво «Джойнту» розглядало Крим як можливе післявоєнне пристанище не тільки євреїв Радянського Союзу, а й усієї Європи.

15 лютого 1944 р. керівники ЄАК направили Й. Сталіну записку, в якій, зокрема, пропонувалось, «...1. Створити Єврейську Радянську Соціалістичну Республіку на території Криму. 2. Завчасно, до звільнення Криму, призначити урядову комісію з метою опрацювання цього питання...»¹⁰. На хвилі ейфорії провідники радянського єврейства мріяли про перетворення Криму в перлину, в «духовний центр всього світового єврейства». Вони почали навіть розподіляти міністерські портфелі в майбутньому уряді Кримської єврейської республіки.

Однак ініціатива ЄАК викликала, м'яко кажучи, невдоволення Й. Сталіна. Розмови про Кримську єврейську автономію він терпів доти, допоки вони сприяли викачуванню грошей з американських євреїв. При цьому він ніколи не хотів мати під боком свою Палестину, на яку американці цілком реально могли б поширити свій вплив. Його більше влаштовувала ідея спрямувати потік єврейських біженців на Близький Схід, де ця могутня націоналістична сила могла підірвати і ослабити позиції Британської імперії й одночасно створити можливості радянського проникнення у цей стратегічно важливий регіон.

А радянські євреї з відродженням кримського проекту продовжували надіятись на його реалізацію. Після депортації з Криму в травні 1944 р. кримських татар, болгар, греків, вірмен вони особливо піднеслись духом. Але з кінця 1944 р. Крим почали заселяти росіянами й українцями з Воронежської, Брянської, Тамбовської, Курської і Ростовської областей Російської Федерації та з України. Євреїв було негласно рекомендовано в Криму на роботу не брати. Їхні стихійні спроби явочним порядком осісти на півострові рішуче припинились місцевою владою.

Й. Сталін не дав кримському проекту вийти на рівень міждержавних взаємин. Він не тільки ініціював, а й підтримав потік єврейських біженців і переселенців із СРСР на Близький Схід. Протягом 1945—1946 рр. відповідно до угоди між Польським Комітетом Національного звільнення та українським урядом про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського населення з української території до Польщі, а також угоди між тимчасовим урядом національної єдності Польської республіки і урядом СРСР «Про право виходу з радянського громадянства осіб польської і єврейської національності і про їх евакуацію до Польщі» тисячі євреїв

одержали змогу легально виїхати за межі СРСР. Багато з них без затримки направлялись до Палестини¹¹. Від жовтня 1944 р. до вересня 1946 р. понад 30 тис. українських євреїв виїхали до Польщі. Фактично тоді ж, у 1945—1946 рр. понад 20 тис. євреїв залишили Чернівецьку область, перебравшись до Румунії. Однак уже наприкінці 1946 р. легальна еміграція з СРСР на захід була припинена, натомість заохочувався виїзд євреїв із західних регіонів СРСР до Єврейської автономної області. В результаті лише протягом грудня 1946 — червня 1948 р. в Єврейську автономну область з території України, а також Кримської області, що входила до складу РРФСР, було переселено близько 2 тис. єврейських родин.

Й. Сталін був активним і діяльним прихильником створення держави Ізраїль. Позиція СРСР в ООН восени 1947 р. мала вирішальний вплив на формування рішення, що привело до припинення дії британського мандата на Палестину і проголошення 15 травня 1948 р. держави Ізраїль. СРСР першим визнав Ізраїль де-юре і надавав навіть військову допомогу через Чехословаччину для його підтримки в арабо-ізраїльському конфлікті. Однак зовнішньополітична підтримка Ізраїлю з боку СРСР не привела до офіційного дозволу на еміграцію радянських євреїв, що викликало антирадянську пропагандистську хвилю в Ізраїлі і його переорієнтацію на Сполучені Штати Америки. Курс на союз із США викликав крайнє невдоволення у Москві. Позиція керівництва СРСР в єврейському питанні вже восени 1948 р. зазнала кардинальних змін. На країну налинула нова хвиля антисемітизму, посилювались гоніння на «єврейських націоналістів»¹².

Для розправи з «єврейськими націоналістами» в масштабах всього СРСР була сфабрикована сталінським режимом «сіоністська змова» в країні. До «змовників» були віднесені члени Єврейського антифашистського комітету, керівники Єврейського театру в Москві та Радінформбюро, які були звинувачені у шпигунстві на користь США, у намірі реалізувати «план американських капіталістичних сил по створенню у Криму Єврейської держави». Впродовж січня—лютого 1949 р. в ув'язненні виявились десятки відомих письменників, видавців, театральних діячів, учених. В 1949 р. у Жмеринці був розгромлений єврейський молодіжний осередок «Ейнікайт» на чолі з М. Співаком, В. Керчманом, М. Гельфондом і А. Ходорківським,

у Львові — гурток «Спілки єврейської молоді», в Києві — гурток старшокласників «Сун-2» на чолі з Б. Альтером і А. Полонським. Репресовані були майже всі члени Єврейського антифашистського комітету.

Так був похований другий і останній проект єврейської автономії у радянському Криму. За наслідками його можна розглядати і як міжнародну аферу, спрямовану на загострення суперечностей між провідними капіталістичними державами та «викачування» грошей з міжнародних єврейських організацій, і як інспіровану провокацію для розгортання широкомасштабної боротьби з «єврейським буржуазним націоналізмом», що набула особливого розмаху в СРСР наприкінці 40-х — на початку 50-х років XX століття.

¹ Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. — М.: Международные отношения, 2001. — С. 91.

² Вісті ВУЦВК. — Харків. — 1924. — 15 травня.

³ Понатан Декель-Хен, Гетц Хиллинг. В поисках рая: о еврейском землеустройстве в Крыму. — Симферополь, 2004. — С. 8.

⁴ Первый Всесоюзный съезд ОЗЕТ в Москве. 15—20 ноября 1926 г. Стенограф. отчет. — М., 1927. — С. 67—68.

⁵ БСЭ. — Изд. 1. — Т. 24. — С. 55.

⁶ Понатан Декель-Хен, Гетц Хиллинг. Зазнач. праця. — С. 8, 22.

⁷ Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации. Сборник документов и материалов / Под ред. И. Арада. — Иерусалим, 1991. — С. 30.

⁸ Цит. за: Бар-Зохар М. Бен-Гурион. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. — С. 161.

⁹ Ликер Г. Застольные разговоры Гитлера. — Смоленск: Русич, 1993. — С. 397.

¹⁰ Еврейский антифашистский комитет в СССР. 1941—1948. Документированная история / Под ред. Ш. Редлиха и Г.В. Костырченко. — М.: Международные отношения, 1996. — С. 130—139.

¹¹ Документ и материалы по истории советско-польских отношений. В 12 т. — Т. 8. — М.: Наука, 1974. — С. 467—472.

¹² Див.: «Єврейське питання» // Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. Історичні нариси. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 724—744.